

LESZEK BEDNARCZUK

Kraków

Najstarsze polskie słowa. Słownik chronologiczny języka polskiego do końca XIII wieku

Najstarsze polskie zadanie *Daj, *ac ja pobruszę, a ty poczywaj z Księgi henrykowskiej* (1270) znają na pamięć nie tylko studenci polonistyki; można je znaleźć w encyklopediach i podręcznikach języka polskiego dla liceum, a w „rodzinnym” Henrykowie (Brukalicach) doczekało się nawet swojego pomnika. Znacznie mniej osób wie, że w XIII wieku zapisane zostało jeszcze jedno polskie zdanie: *Kaję się Bogu* (1285 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, I: 511; por. J. Łoś 1922: 6; Sstp, 3: 220), stanowiące incipit *Spowiedzi powszechnej*, nakazanej przez Synod łęczycki (1287) do odmawiania w języku polskim wraz z modlitwami codziennymi w czasie mszy. Natomiast tzw. zdania legnickie (9 IV 1241): wezwanie do ucieczki *Biegajcie, biegajcie!* oraz okrzyk Henryka Pobożnego *Gorze się nam stało!* zostały zapisane dopiero w *Annales Długosza* (II: 165; por. S. Urbańczyk, 1966, 1968; J. Tyszkiewicz, 1968), a w kontekście polskim w XVI wieku: „Owaciem tam jakiś człowiek około obu polskich ufu naszych chodząc straszny głosem jał wołać, *biegajcie, biegajcie!*” (1535 Miechowita, SPXVI, 2: 126), „Henryk ujrzawszy westchnął i rzekł: *Gorze sie nam zstało*, to jest, źle o nas” (1564 Bielski, SPXVI, 8: 35). Podobnie zbudowane zdanie spotykamy w *Rozmyślaniu przemyskim*: *Gorze nam, czso szye ma stać* (Sstp, 2: 462).

Nikt natomiast dotychczas nie ustalił, jakie polskie słowa zostały zapisane najwcześniej. W moim przekonaniu można za nie uznać cztery (zachodnio)słowiańskie appellativa zanotowane w *Relacji o Słowianach* Ibrahima ibn Jakuba z 965 roku (MPH, N.S. 1: 52, 54), który wiadomości o Polsce uzyskał na dworze Bolesława Srogiego w Pradze na kilka miesięcy przed chrztem Mieszka, a jego imię zapisał po arabsku jako *M^esko* – król północy (z punktu widzenia Czech). W dalszej części relacji o Słowianach podróżnik zauważa:

Większość drzew ich sadów, to jabłonie, grusze i brzoskwinie. W nich (żyje) dziwny ptak, o ciemnozielonym nalocie (odcieniu), który powtarza (dosł. opowiada) wszystko, co posłyszysz z głosów ludzi i zwierząt. Zwykł się on znajdować [...], a wtedy polują na niego. Nazywa się po słowiańsku *sb'*. Żyje w nich kura dzika, która się zowie też po słowiańsku *t^etrā*, o smacznym mięsie, której głosy słyhać z wierzchołków drzew na parasangę [ok. 6 km] i więcej. (Istnieją) dwa gatunki ich: czarny i pstry, piękniejszy od pawi [...].

Nie mają oni łązni, lecz posługują się domkami z drzewa. Zatykają szpary w nim (=drzewie) czymś, co bywa na ich drzewach, podobnym do wodorostów, (a co) oni nazywają *m^eχ*. Służą to zamiast smoły do ich statków. Budują piec z kamienia w jednym rogu i wycinają w górze na

wprost niego okienko dla ujścia dymu. A gdy się (piec) rozgrzeje, zatykają owe okienko i zamykają drzwi domku. Wewnątrz znajdują się zbiorniki na wodę. Wodę tę leją na rozpalony piec i podnoszą się kłęby pary. Każdy z nich ma w rękę wiecheć z trawy, którym porusza powietrze i przyciąga je ku sobie. Wówczas otwierają się im pory i wychodzą zbędne substancje z ich ciał. Płyną z nich strugi (potu) i nie zostaje na żadnym z nich ani śladu świerzbu czy strupa. Domek ten nazywają oni *al-i(s)tbā*.

Pewien problem nasuwa rekonstrukcja fonetyczna tych wyrazów, ponieważ w X wieku w obu językach dokonywał się proces wokalizacji jerów. Z zapisów Ibrahima zdaje się wynikać, że był on już ukończony. Brzmiały więc one zapewne: *istba*, *mex*, *špak*, *tetrev*. Na uwagę zasługuje utrwalone przez autora relacji podwójne znaczenie wyrazu *tetrev* 'cietrzew / głuszc', które zostało udokumentowane w XV–XVI na gruncie polskim (Strutyński 1972: 84–85; Sstp, 2: 64, SPXVI, 3: 507; 9: 62); również *izba* w znaczeniu 'łaźnia' została poświadczona w XVI wieku (SPXVI, 9: 62). Mamy więc prawo uznać te cztery zapisy u Ibrahima w 965 roku za najstarsze polskie wyrazy pospolite, zanotowane w przededniu chrztu Mieszka.

Powstała w początku XI wieku (1018) *Kronika* Thietmara, zawiera szereg łacińskich interpretacji słowiańskich appellatiwów, w tym kilku polskich, za pomocą których kronikarz objaśnia pewne imiona i nazwy. Wprawdzie *Dobrava* „quod teutonico sermone Bona interpretatur” (IV, 55) jest imieniem czeskim, ale epitet „*Biała Knęgyni* [Beleknegini], id est pulchra domine” (VIII, 4) odnosi się do żony Stefana Węgierskiego, uważanej za córkę Mieszka I. Z terenu Polski pochodzi nazwa rzeki *Bóbr*: „*Pober* dictur Sclavonice, Castor latine” (VI, 26).

Podobne interpretacje spotykamy w sto lat późniejszej *Kronice* Galla Anonima (1113), który za pomocą polskich appellatiwów objaśnia niektóre imiona i nazwy: „in civitate *Gneznensi*, que nidus interpretatur” (1), „de duce *Samo-uitay*, qui dicitur *Semouith*” (3), „de primo Bolezlauo qui dicebatur gloriosus seu *Chrabri* [l.v. *Chabri*” (6); forma *Chrobry* pojawia się w XIII wieku (SSNO, 1: 339). U Galla spotykamy też polskie appellativum *ceber*: „Decem situle, Sclavonice *cebrī*” (2).

W *Kronice* Wincentego Kadłubka (XII/XIII w.) występują również bardziej i mniej udane „etymologie”, np. „*Lestco* id est astutus” (I, 11) obok „*Mesca* id est turbatio” (II, 9). Pojawia się też appellativum *debrz(a)* 'parów, kryjówka leśna': „Premium querunt... cunctis hostium in *debr-is* ac speluncis delitescantibus” (IV, 19).

Spośród późniejszych kronik szereg wyrazów polskich spotykamy w *Kronice wielkopolskiej* (k. XIII w.). Niektóre objaśnione zostały w obrębie pól znaczeniowych: „*Pan* in Slauonico maior dominus, licet alio nomine iuxta diversitatem linguarum Slauonicarum dicatur *Gospodzyn*, *Xandz* autem maior est quam *Pan* veluti princeps et superior Rex. Omnes autem domini *pan* appellantur. Duces vero exercitus *woyewody* nominantur” (Prolog). Spośród licznych interpretacji „etymologicznych” na uwagę zasługuje nazwa *Polanie* wyprowadzona z eliptycznej frazy zdaniowej „id est *polem na nyé*” (13).

Liczne appellativa polskie występują w dokumentach łacińskich doby wczesnopiastowskiej. Z XI wieku pochodzą dwie zapiski z nadań Bolesława Śmiałego zachowane w późniejszych transumptach: (1) dla klasztoru w Mogilnie z 1065 (transumpt i kompilacje z XII–XIII, kopia z XVII): „Ego Boleslaus... contulimus... cum ipsa villa praenotata,

foro, tabernis, *targowe* et cum omni libertate” (MPH I: 361; Kozłowska-Budkowa 1937: 9–11); (2) dla klasztoru tynieckiego potwierdzone przez legata Idziego: „a Boleslao rege et Juditha regina... in Sydina quatuor *surouice* et due taberne et *zamar* de unaquaque sartagine et *dedina*... ad magnum Salem quatuor *thargoue* et quatuor taberne et *pecine* [l.v. *petinae*]... et quatuor *sredne* [l.v. *seredne*]” (1125/1275; KodTyn, I: 2–3; por. Wojciechowski 1970: 141–147; SSS 6: 234–240).

W XII wieku narastają polskie appellativa, by pod koniec stulecia osiągnąć pół setki leksemów. Są to głównie nazwy urzędników i powinności / opłat, które skrupulatnie zanalizował A. Zajda (1970, 1979, 1990). Wcześniej pewną ilość wyrazów i zwrotów z XII–XIII wieku zgromadzili J. Łoś (1922) i W. Taszycki (1975: 28–31). Prawie wszystkie znalazły się w *Słowniku staropolskim* (1953–2002), który nie uwzględnia jednak nazw zawodów służebnych, nie zawsze dających się odróżnić od nazw osad, por. niżej.

Na przełomie XII i XIII wieku pojawiają się polskojęzyczne napisy na monetach. Najdłuższą jest legenda na brakteatach Mieszka Starego w piśmie hebrajskim MSZKA KROL POLSKI z okresu jego zwierzchności nad Polską (1171–1177). Z początku XIII wieku pochodzi śląski brakteat z napisem MILOST; podczas gdy na innych egzemplarzach tej monety występuje łac. CARITAS (Kiersnowski 1988: 102–103).

W XIII wieku, zwłaszcza w drugiej jego połowie, spotykamy coraz częściej połączenia frazeologiczne, formy fleksyjne, wyrażenia przyimkowe oraz wspomniane wyżej zdania (1270, 1285). Wśród połączeń frazeologicznych przeważają nazwy terenowe (por. niżej); rzadsze są terminy prawne oraz tytuły. Wymienić tu można połączenia *pan* ‘kasztelan; wojewoda’, np. *pan sieradzki* (1293), *panu poznańskiemu* (1299) oraz ‘urzędnik książe’: *pan bobrowy* oraz *pan stróże* vel *stróżny* (1275, 1276, 1284) w nadaniach Bolesława Wstydliwego i Leszka Czarnego dla klasztoru Cystersów w Wąchocku. Daninę zwaną *stróża* [strossza] ustanowił według *Kroniki wielkopolskiej* Bolesław Chrobry (MPH, 2: 483 / MPH. NS, 1970: 17), można więc przypuszczać, że nazwa urzędnika z określeniem jego kompetencji w formie rzeczownika w dopełniaczu: *pan stróże* i za pomocą przymiotnika *pan stróżny* jak *pan bobrowy* sięgają początków państwa polskiego (por. Bednarczuk 2002).

Pośrednim świadectwem istnienia w epoce przedpiśmiennej pewnych wyrazów i form nieodnotowanych w późniejszych dokumentach są zapożyczenia (pra)polskie w języku staropruskim (Milewski 1947), a z drugiej strony okazjonalne słowa i cytaty polskie w źródłach staroruskich, jak słynny *kierlesz* z *Bogurodzicy*: „Viděvъ že Danilъ Ljachy krěpko idušča na Vasilka, *kerъlěš* pojušča” (1249 Latopis halicko-wołyński).

Odrębny problem stanowią nazwy zawodów, utrwalone w licznych nazwach osad służebnych, dobrze udokumentowane w *Bulli gnieźnieńskiej* 1136 *Konarze*, *Rudnicy*, *Żerdnicy*; 1155 *Wiązownicy*, 1191 *Sokolnicy* i liczne inne (Buczek 1958; Modzelewski 2000; Rymut 1975; Nobis 2007). Spośród nich epoki przedchrześcijańskiej sięgać może nazwa *Jadownicy* (5 miejscowości XIV–XV w.), bowiem Kościół zakazywał stosowania jądów bojowych (SSS 2: 308–309; NMP, 4: 25). Jak wykazali W. Taszycki (1946) i K. Rymut (1975) proces dyferencjacji nazw ludzi (nom. pl.) od nazw miejscowych (acc. pl.), dokonał się w XII–XIII wieku, dlatego niezależnie od kontekstu można traktować je jako pierwotne appellativa osobowe. Niektóre z nich nigdy nie stały się nazwami miejscowymi

(*łazęki, narocznicy, smardowie, załazi*); inne jako nazwy zawodów posiadają dokumentację dopiero w tekstach polskich z XIV–XVI w. (*bartnicy, kowale, piekarze, szewcy* itp.).

Wydaje się rzeczą pożyteczną, by wszystkie polskie appellativa zanotowane w X–XIII wieku ułożyć w słownik-indeks chronologiczny, uzupełniając go odpowiednim indeksem alfabetycznym. Pomijając wyrazy gramatyczne, jest ich według moich obliczeń 338, z tego X – 4, XI – 1, XII – 50, XIII – 283, w tym ok. 30 połączeń frazeologicznych oraz wspomniane wyżej 4 zdania. Po dokładniejszej kwerendzie liczba ich na pewno przekroczy trzy i pół setki leksemów polskich doby przedliterackiej.

Ze zrozumiałych względów pominięte zostały równe apelatywom nazwy własne (derywaty semantyczne), które zestawiła skrupulatnie A. Cieślíkowa (1990). Włączone zostały natomiast nazwy zawodów służebnych, pominięte częściowo (formacje na *-nik*) w *Słowniku staropolskim*, oraz opracowane w nim nazwy obiektów terenowych w związkach frazeologicznych (ok. 20). Obie grupy ulegały procesowi onimizacji (Rymut 1975), ale dla XII–XIII można je jeszcze interpretować jako appellativa.

Zestawione w ten sposób polskie leksemy doby przedliterackiej zasługują na analizę zarówno ze względów językoznawczych (postać fonetyczna, budowa słowotwórcza, semantyka, frazeologia), jak też historycznych (datacja roczna, a nawet dzienna, lokalizacja, kontekst społeczno-kulturowy) i geograficznych.

Ze słowotwórczego punktu widzenia większość przytoczonych tu derywatów została opracowana – przed laty w gramatyce historycznej J. Łosia (II, 1925), a ostatnio w sposób systematyczny, a zarazem systemowy, w znakomitej serii prac na temat słowotwórstwa staropolskiego pod redakcją K. Kleszczowej (1996, 1998, 2003), zaś słownictwo prawnicze przez A. Zajdę (1970, 1979, 1990, 2001). Tam też omówione zostały późniejsze losy interesujących nas tu leksemów. Do najczęstszych formacji należą: substantywizowane przymiotniki na *-e* (*-n-e, -ow-e*), także prefiksalne z *po-, pod-*, rzadziej *na-, o-, wy-, za-*; nazwy służebne na *-nik*. Często jest derywacja paradygmatyczna i semantyczna.

Co się tyczy geografii wyrazowej, to większość leksemów, w tym nazwy danin i terminologia prawna, ma zasięg ogólnopolski, powstała w bowiem okresie kształtowania się państwowości polskiej (Modzelewski 2000). Dają się zauważyć jednak pewne osobliwości regionalne. Tylko na Pomorzu występuje zachowana do dziś w kaszubskim *gościtwa*; zapewne też *przystaje* ‘port’, oraz nazwy statków: *koga, szkuta*, może też *zamróz* wobec *szron* w innych dzielnicach ‘danina składana po pierwszym mrozie’. Tylko ze Śląska poświadczono zostały wyrazy *miech* jako nazwa ‘daniny rybnej’, *opaczyna* ‘wiosło flisackie’, *brzeżyn* ‘rodzaj sieci’. Z Małopolską związana jest terminologia warzelnictwa soli (por. niżej). Ostatnio problem geografii staropolskich nazw powinności podjął A. Zajda (2007).

Semantyka

RZECZOWNIKI (296, blisko 90%) stanowią ogromną większość utrwalonych w dokumentach wyrazów. Niektóre leksemy poświadczane zostały wcześniej lub wyłącznie w znaczeniu sekundarnym, np. *krowa, miech, pług, szron, wojna* jako nazwy danin, które stanowią najliczniejszą grupę semantyczną. Nieco rzadsze są nazwy zawodów służebnych,

a poza tym warzelnictwo, rybołówstwo, pszczelarstwo i łowiectwo. Wyraźną grupę stanowi słownictwo prawnicze (czynności, kary), organizacja społeczna (urzędy, tytuły, położenie), gospodarka (miary, handel, transport, rolnictwo, trzebież), budownictwo i ukształtowanie terenu; mniej liczne są nazwy roślin i zwierząt. Pośrednim świadectwem życia duchowego są głównie nazwy powinności feudalnych. Najliczniejsze są formacje na *-(n)e*, a obok nich derywaty semantyczne, których wyjściowe znaczenia zostały powtórzone (→ ...) przy ich podstawowych kategoriach.

Powinności, daniny, opłaty (62) – z formantem *-e* (29): *dziewicze, godne, kłodnicze, leśne, łanowe, mostne, mostowe, narzazie, niwne, ogniszczne, opolne, opravcowe, poduszne, podworowe, podymne, podymowe, pomocne, poniewolne, poradlne, porzecznne, powołowe, pozewne, przysiężne, psarskie, sokole, stanowe, targowe, treścine*; pozostałe (33): *brzemie, cyża, dania, dannica, dań, gonitwa, gościtwa, kołęda, krowa, (?) kuna, miech, myto, narąłub, narok, narzaz, obraz, oprawa, osep, pobór, podjazda, podwoda, pogoń, pokłon, przewód, sep, sokół, stróża, szron, sześna, świętopietrze, wojna, wymiot, wywóz, zamróż*.

Zawody służebne (40) – z formantem *-nik* (26): *bobrownik, dębnyk, jastrzębnik, kobylnik, kobylnik, komornik, korabnik, łagiewnik, miecznik, mydlnik, niewolnik, poprzębnik, pstrąznik, sannik, skotnik, spądownik, słomnik, świątnik, świepietnik, węgielnik, wiązownik, wodnik, zadusznik, zakładnik, żerdnik*; pozostałe (14): *konarz, psarz, świniarz, tokarz, winiarz; kłęczanin, kowal, podstolic, pracz, rataj, rybitwa, stróż, strzelec, szewc, zdun*.

Rybołówstwo, żegluga – *mrzost, miech, opaczyna, śledź, węda; przystań, przystaje; sieci: brzeżyn, kłonia, niewód, przywłoka, ślepnicza, włok; statki: koga, korab, szkuta* (→ *korabnik, niewodnik, ogniszczne, pstrąznik, rybitwa, wiązownik, wodnik*).

Warzelnictwo soli – *bałwan, cz(e)ran, koryto, łodnia, pieczyzna, słone, solnik, surowica, szachta, średnie, wieża, zamiar* (→ *solnik*).

Pszczelarstwo – *barć, bartodziej, bartnik, mielód, nastawa, rozmiar, siepietnik, stan, wieśnica*.

Łowiectwo – *gajownik, iskarz* (→ *bobrownik, jastrzębnik, przelaja, psarz, psarskie, sokół, sokolnik, sokole, strzelec, zakładnik*).

Zwierzęta – *bóbr, cietrzew, łoś, szpak, tur* (→ *krowa, kuna, owca, sokół, śledź*).

Rośliny – *bór, bukowina, czosnek, grab, jawor, łoża, mech*.

Teren (37) – *bloto, błocko, brzeg, debrz(a), dziedzina, goła, góra, granica, gruda, jaz, jezierko, las, łąg, łąka, mogiła, obszar, objazd, ogród, opole, ostrów, pole, porąb, poręba, porośle, przelaja, przesieka, rzeka, strug(a), strumień, ujazd, ujście, ulica, wieś*.

Budownictwo – *brona, buda, istba, istbica, jata, kadłubek, kram, most, stacja, warta, zagroda* (→ *gród, wieża, zdun, żerdnik*).

Narzędzia, sprzęty – *ceber, czasza, jermzo, koryto, szczyrbiec* (→ *cz(e)ran, kij, koryto, łodnia, miech, miecz, opaczyna, pług*).

Miary, znaki – *ciosno, juro, kita, łan, łaszt, mielara, pług, żreb* (→ *rozmiar, narzaz, obraz, ujazd, zamiar*).

Transport – (→ *podwoda, podwód, po(d)wozowe, powóz, podjazda, prowód, przewód, wywóz*).

Handel – (→ *kram, myto, mostne/mostowe, targowe*).

Rolnictwo – (→ *jermzo, juro, łan, łaszt, pług, pole, poradlne, rataj, ujazd, żreb*).

Pożywienie – *maleca, mied.* (→ *giza, mielód, obiedne, rać*).

Prawo – *chąsba, głowa, grzywna, kij, laska opolna, miecz, młodnik, nagłówna, narok, pozewne, prawo, ślad, środa, zakładnik, zbój* (→ nazwy powinności).

Spółeczeństwo – organizacja: *opole, osada, pstre sto, żupa*; położenie: *czeladź, kmieć, kłodnik, łazęka, narocznik, pstrościc, smard, zalaz*.

Urzędy, tytuły – *król, konarski, ksiądz, lantwójt, pan, podkomorze, podczasze, sędzia, skabnik, stolnik, włodarz, wojewoda, wojski, wo(j)źny, żupan*; zawody: *karmnik, kucharz, mącznik, piekarz, winiarz*.

Życie duchowe – *bóg, miłość, święty* (→ *godne, kolęda, poduszne, świątnik, świętopietrze, zadusznik*).

INNE CZĘŚCI MOWY (42)

Przymiotniki (27) – jakościowe: *biały, chrobry/chabry, czarny, głęboki, pstry, rudny, stary, suty, wieli, wielki*; relacyjne: *bezowy, bobrowy, podworowy, stróżewy, wołowy, lisi, sokoli, psi, wilczy, żurawi, stróżny, miejski, tkacki, kamiony, ławeczny, opolny, pieszy*.

Liczebniki – *piętna(dzie)ście, siedemdziesiąt, sto, sześć, trzysta*.

Zaimki – *ja, nam, się, ty*.

Czasowniki – *biegajcie, daj, kaję, stało, pobruszę, poczywaj*.

Frazeologia

W XIII wieku, głównie w jego drugiej połowie (najwcześniejsze 1228, 1232, 1237, 1239, 1242), pojawiają się połączenia frazeologiczne. Spośród ok. 30 zapisanych w *Słowniku staropolskim* 19 stanowią nazwy terenowe, składające się z przymiotnika + rzeczownik: *bieły brzeg, bielski las, bebrowa struga, czarny strumień, jata bobrowa, kamiona góra, kamiony jaz, kamieny most, ławeczna deprza, psie pole, rudne błocko, sokola dąbrowa, stara rzeka, tkacka ulica, wiela łąka, wielki ogród, wilcze pole, wołowa struga, żurawie bagno*. Kilka wyrażen frazeologicznych jest związanych z prawem: *laska opolna, miejskie prawo, pieszy ślad, pstre sto, sześć grzywien et trzysta, rozmiar miodu, świętego Pietra* (świętopietrze). Występują też połączenia z wyrazem *pan* jako 'urzędnik książęcy': *pan bobrowy, pan stróże, pan stróżny* oraz 'kasztelan' + nazwa grodu w formie przymiotnika, np. *pan poznański*.

Przedstawione tu fakty i hipotezy pozwalają nieco inaczej spojrzeć na początki języka polskiego i wyróżnić następujące podokresy:

- (1) epoka prapolska IX wiek – 965/966 r. udokumentowana w onomastyce,
- (2) epoka staropolska przedpiśmienna 965/966 r. – 1136 r.,
- (3) epoka staropolska przedliteracka (wczesnopiśmienna) 1136 r. – koniec XIII wieku,
- (4) epoka staropolska literacka od XIV wieku do najstarszych druków.

Jak z powyższego widać, artykuł ten dotyczył epoki (2) przedpiśmiennej i (3) przedliterackiej. Pozostaje zatem do omówienia z jednej strony (1) okres prapolski w oparciu o najdawniejsze świadectwa onomastyczne, z drugiej zaś (4) staropolska epoka literacka,

której indeks chronologiczny polecam łaskawej uwadze szanownego Redaktora *Słownika staropolskiego* i jego współpracowników. Jeśli przejmą ten pomysł również inni badacze leksykografii polskiej, to otrzymamy postulowany przez profesora Franciszka Sławskiego pełny thesaurus-indeks (chronologiczny i alfabetyczny) języka polskiego, o którego pilnej potrzebie nie trzeba chyba nikogo przekonywać.

Bibliografia

- Baudouin de Courtenay J., 1970, *O drevne-poľskom jazyke do XIV-ago stoletija*, Leipzig.
- Bednarczuk L., 2002, *Najstarsze związki frazeologiczne wyrazu „pan”*, [w:] *Rozmaitości językowe, ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Strużyńskiemu z okazji jego jubileuszu*, red. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków, s. 25–29.
- Buczek K., 1958, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław.
- Cieślakowa A., 1990, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe*, Kraków.
- Dunaj B., 1975, *Język polski najstarszej doby piśmiennej*, Kraków.
- Jaczewski T., 1966, *Najstarsze polskie zdanie*, „Język Polski” LXVI, s. 305.
- Karpluk M., 1201, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (XII–XIII w.)*, Kraków.
- Kiersnowski R., 1988, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa.
- Kleszczowa K., 1996, (red.), *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczownik*, Katowice.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- KodTyn – *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, t. 1–2, Lwów 1875.
- Kozłowska-Budkowa Z., 1937, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej do k. XII w.*, Kraków.
- Lizisowa M.T., 1995, *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim. Studium semantyczne*, Kraków.
- Łoś J., 1922, *Początki piśmiennictwa polskiego*, Lwów.
- Łoś J., 1925, *Gramatyka polska*, II. *Słowotwórstwo*, Lwów.
- Łowmiański H., 1964–1985, *Początki Polski*, t. 1–6, Warszawa.
- Milewski T., 1927, *Dwie bulle wrocławskie z lat 1155 i 1245*, „Prace Filologiczne” XI, s. 130–161.
- Milewski T., 1947, *Stosunki językowe polsko-pruskie*, „Slavia Occidentalis” XVIII, s. 21–84.
- Modzelewski K., 1987, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- Modzelewski K., 2000, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, wyd. 2, Poznań.
- MPH – *Monumenta Poloniae Historica*, t. 1–6, Lwów 1864–1893.
- MPH. NS – *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 1, Kraków 1946.
- Nalepa J., 1974, *Gościtwa. Przyczynek do leksykologii staropolskiej*, „Język Polski” LIV, s. 241–246.
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, Kraków 1996 i n.
- Nobis I., 2007, *Służebne i zawodowe nazwy miejscowe w Polsce*, rozprawa doktorska, IJP PAN Kraków, w druku.
- Rymut K., 1975, *Służebne i zawodowe nazwy służebne w Małopolsce*, „Onomastica” XX, s. 143–168.
- SŁSP – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. A. Plezia, t. 1–6; K. Weyssenhoff-Brożkowska, t. 7 i n., Kraków 1953–2001.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław 1966.
- Sstp – *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002; *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, Kraków 2005.

- SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. 1–6, *Suplement*, red. M. Malec, Wrocław 1965–1987.
- SSS – *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 1–8, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, Wrocław 1961–1991.
- Strutyński J., 1972, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Wrocław.
- Taszycki W., 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, Kraków.
- Taszycki W., 1975, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław.
- Tyszkiewicz J., 1968, *O autentyczności zdania: „Gorze się nam stało” (1241 r.)*, „Język Polski” LVIII, s. 143–148.
- Urbańczyk S., 1966, *Najstarsze polskie zdanie*, „Język Polski” LXVI, s. 305–307.
- Urbańczyk S., 1968, *O najstarszych polskich zdaniach*, „Język Polski” LXVIII, s. 151–152.
- Weyssenhoff-Brożkova K., 1991, *Wpływy polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków.
- Wojciechowski T., 1970, *Szkice historyczne XI wieku*, Warszawa.
- Zajda A., 1970, *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków.
- Zajda A., 1979, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat*, Kraków.
- Zajda A., 1990, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, Kraków.
- Zajda A., 2001, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków.
- Zajda A., 2007, *O geografii nazw staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat*, „LingVaria” III.

Słownik chronologiczny leksemów, frazemów i zdań polskich do końca XIII wieku

Poniższe zestawienia nie są właściwym słownikiem, lecz podwójnym indeksem: chronologicznym i alfabetycznym, opartym na *Słowniku staropolskim*, gdzie znajduje się dokumentacja i opis językoznawczy (fleksja, semantyka, frazeologia). Znaczenia podano jedynie przy terminach (prawnych, technicznych) odbiegających od znaczeń podstawowych. Dane Sstp zostały uzupełnieniowe: (1) zapisami Ibrahima ibn Jakuba, (2) legendami na monetach (Kiersznowski 1988), (3) polonizmami w wydanych tomach SŁŚP (Weyssenhoff-Brożkova 1991: 33–44, ekscerpcje z t. 1–4; do następnych tomów w Pracowni SŁŚP), (4) nazwami zawodów/osiedli służebnych (Nobis 2007, maszynopis IJP PAN). Daty zapisów: oryginalne – bez nawiasów, [...] nie zachowany oryginał, {...} kopia, [...] zapis oryginalny; p. – początek, k. – koniec wieku.

- 965 *istba* [al-i(s)tbā], *mech* [m^cχ], *szpak* [sbʰ], *cietrzew* [t^ctrā]
(1065) {XVII} *targowe*
- 1113 *ceber* [cebr-i], *ch(r)abry* [chrabri / chabri]
(?XI/1125) {1275} *dziedzina* [dedina], (?) *pieczyzna* [pecina / petinae] *pomocne* [pomochne], *smard* [smard-onibus], *średnie* [sredne, seredne], *surowica* [surowic-e], *świapietnik* [suepetnic-i], *zamiar* [zamar]
- 1136 *konarz* [conar-e], *rudnik* [rudnic-i], *żerdnik* [sirdnic-i]
(1145) {XIII} *kita* [kita-as] *narzaz* [naraz], *podworowe* [poduoroue], *powołowe* [povolove], *stróża* [stroša], *zakłodnik* [zaczłodnic-i]
- 1149 *sokolnik* [socolnic-i]
- 1153 *bartodziej* [bartozeg-e]
- 1155 *skotnik* [scotenic-i], *wiązownik* [venzovic-i]

- 1166 *złotnik* [slotnijk-i]
 1170 {XV} *sannik* [sannic-i]
 (1174) {XIII} *krowa* [croua] (danina); {1240} *podkomorze* [potcomore], *grab* [grab-e]
 1174–1177 *Mieszka król Polski* [MSZKA KROL POLSKI]
 1176 *strzelec* [strelec]
 (1176–1180) {XIV} *gościtwa* [goztitua], *osep*
 (1181) {1258} *podymne, powozowe*
 (1181) {1546} *dania, mostne, opole, powóz* [povoz], *przewód* [prewot], *sokoł* [sokol] (daniny)
 1191 *kobiernik* [cobernic-i], *pstrąжник* [pistrasnic-i], *zadusznik* (!) [ladusnic-i]
 1195 *chorążę*
 1198 *podwoda* [podwod-e], *poradłne* [poralne]
 k. XII *debrz(a)* [in depr-is], *nastawa* [nastaua], *stan*, {XIII} *narok* [norach]
 p. XIII *miłość* [MIŁOST]
 1201 *rataj* [radtaj]
 1202 *gola* [gola], *ujazd* [vyazd], *świniarz* [suinar-e]
 1203 *kowal* [koual-e], *miech* (danina rybna), *psarz* [psar], *świętnik* [zuentech]
 1204 *niwne, narocznik* [norochnic-i], *podstolic* [podstolic-i], *szczytnik* [scitnic]
 1205 *granica* [greniza]
 1206 *woźnik* [voznici-i]
 1207 *winiarz* [vinar-ie]
 1208 *łag* [lang], *leśne* [lessne], *mącznik* [machnic-i], *mied* [med-em], *osada, pomiot* [pomot], *przewoda* [prevod-am], *treścne* [treschne]
 1210 *kucharz* [cuchar-y]
 1213 *jastrzębnik* [jastrabnycz-e], *łagiewnik* [lageunic-i], *opolne*
 1214 *szkuta* [scuta], *przesieka* [preseca], *śląd* [śląd] (powinność)
 1218 *kobylnik* [kobilnek], *spądownik* [spudownic-i]
 1220 *dąbrowa* [dambrova], *świętopietrze* [swentopetre]
 1223 *łazęka* [lasank-i], *niewodnik* [neuodnic-i], *powód* [povod], *środa* [szroda] (prawo)
 1224 *dannica, kadłubek? kadłubka* [cadlubk-a], {XV} *przystaje* [pristaje]
 1226 *opaczyna* [opacin-as] (wiosło sterowe)
 1227 *koga, poprężnik* [popranznic-i]
 1228 {1260} *bobrownik* [bobrounic-i], *czeladź* [chelad], *konarski, pieszy ślad*
 1229 *ślone* [ślone]
 1230 *podjazda* [podiasd-am]
 1231 *kuna / ?kunie* [cun-e] (danina)
 1232 *koryto* [korito], *łosa* [losa], *prowód*; {XVII–XVIII} *świętego Pietra* [swentego Petra]
 (1233) {1357} *gonitwa* [gonythw-am]
 1235 *głowa* [głova] (zabójstwo, kara), *mrzost* [mrost]
 1236 *miera / miara* [mera]
 1237 *korab, skarbnik, kamiony jaz* [kamoni iaz], *żurawie błoto* [sorave bloto]
 1238 *żupa* [zup-am]
 1239 *bartnik* [barthnyk-y], *żupan* [supan-um], *przewóz* [przewoz], *psie pole* [pszye pole]
 1240 *porąb* [poramb], *drwał* [drwał-y], *łos* [łoz-ones]
 1241 *wo(j)źny* [woisiny], daniny: *narąb / narub* [naramb / 1257 narub], (?) *wieśnica* [veznica]
 {1470–1480} *Gorze się nam stało!* [gorze są nam stalo], *Biegajcie, biegajcie!* [byegaycze, byegaycze]
 1242 *łodnia* [łodnia] (rodzaj koryta); daniny: *piętnadzieście, siedmdziesiąt, wymiot* [vimoth], *wywóz* [wuios], *czarny strumień* [charni strumen]
 1243 *pstrościc* [pstroscic-i], *podwód* [podwod-obus]
 1244 *wojski* [wojsky]
 1245 *komornik* [komornic-i], *solnik* [solnic-i]
 1246 *giza* [kyz-am], *kmieć* [cmeth-ones], *niewód* [niwad]

- 1247 *podwóz* [podos]
 1248 *cz(e)ran* [chran / 1254 *czeran*], *włodarz* [włodar]
 1249 *bór* [borr-am], *narzazne* [narazne], *obrzaz* [obrase], *wieś* [wez]
 1250 *brzemie* [brzemo], *jerzmo* [gerzmo], *iskarz* [izscar-e], *kłodnicze* [chłodnice], *łuna* [lun-ae], *ogniszczne* [ogniscne], *rac* [racz]
 1251 *dań* [dan]
 1252 *istbica* [istbiz-am], *mostowe*, *kobyłanin* [kobyłan-y]
 1253 {1528} *obszar* [obersar], {XVI} *opolna*
 1254 *gaj*, *gruda*, *dębnik* [dubniz]; *pstre sto* (urząd, ludzie) *wilcze pole*
 1255 *brona*, *gajownik* [gaiownic-i], *korabnik* [corabnic-y]; daniny/opłaty: *cyża* [cise], *godne*, *gród* [grod], *kołęda* [colenda], *łanowe*, *oprawcowe*, *pogoń* [pogon], *rogowe*, *stacja*, *wojna*
 1256 *karmnik* [carmnic-i], *szężna* [sreżna], *załaz* [zalaz-i]
 1257 *kram*, *łowiec* [łowch-e], *poduszne* [poduzne], *piekarz* [peccar-e], *rybitwa* [rybitw-j]
 1258 *małeca* [macza / meza], *przysiężne* [przisesne], *wodnik* [wodnik-y], {XVII} *miejskie* [mesce] *prawo*, *tkacka ulica* [thkachka ulicza]
 1260 *miecznik* [mechnik-i] (rzemieślnik)
 1261 *barć* [barc-i], *cieśla* [cesel], *kłodnik* [chłodnik] (jeniec, więzień), *ptug* [plug-es]
 1262 *dziewicze* [dzevycze], *myto*, *przelaja* [przelaja], *srebernik* [schribernic], {1357} *radło* [radlo]
 1265 *przystań* [pristan]
 1266 *bobry* (danina), *lantwójt* [lanthwoyd], *pracz* [pratsche], *uście* [uszczie], sieci: *kłomia* [cloma], *przywłoka* [przywłoka], *ślępnica* [slampnycza]
 1267 *miodar* [modar-e]
 1268 *gajowe* [gaiow-ego], *sędzia* [sanda], *wojewoda*, *zamróz* [zamros]; *jata bobrowa*
 1269 *sokola dąbrowa* [socola dambrova]
 1270 *daj*, **ac ja pobruszę*, *a ty poczywaj* [day, ut ja pobrusa, a ti poziwai]; *jawor*, *bukowina*, *kika* (kikut), *łowczy*, *wieża* [vese] (obudowa solanki); *wielka łąka* [vela lanca], {XVIII} *żreb* [sreb-e]
 1274 *łan* [lan-os]
 1275 *pan bobrowy*, *stara rzeka* [reka]
 1276 *kamiona góra* [kamona gora]
 1277 daniny: *bobrowe*, *pobór* [pobor], *psarskie*, *sep*, *sokolowe*, *szron / szron* [ssron]
 1278 *pan stróże / stróżny* [stroze vel stroznj]; {XIV–XV}, *pokłon*, *porzeczne* [porsiczne], *szachta* [sachta]
 1279 *lisi* [lissi], *podworowa* [podvorov-am], *szewc* [szewc-e]; {1336} *kamienny most*, *ławeczna debrz*, {1546} *struga*
 1280 *buda*, *klęczanin* [kluchan-y]; {1569} *strug głęboki* [gleboki]
 1281 *mogiła* [mugula], *porośle* [porrosle]
 (1282) {1570} *jutro* (mórg) [piethnasczie jutra-s], *rzeszotar* [rysychotar], *suty most*
 1283 *ciosno*, *stanownik* [stanovik]
 (1284) *strózewy* [strosevi]; {XVIII} *oprawa*
 1285 *kaję się Bogu* [kaje sse bogu]; {1580} *ostrów* [ostrow]
 1286 *łaszt* [last], *mydlnik* [midlnic], *słomnik* [słomnik]; czynności prawne: {1408} *chąsba* [chanszba], *kij* [kigy], *miecz* [meh], *nagłowna*, *niestanie*, *sześć* [sec]; {1547} *wielki ogród*, (1287) *czasza* [czassa]
 1288 *podczasze* [podchasse], *posada*, *laska opolna* (rodzaj sądu), *stróż* [stros-e], *tokarz* [tokar]
 1289 *podstoli*, *poręba* [poramba], *pozewne*, *przelaja* [prelai-am], {XVI} *węgielnik* [wangelnicz-i]
 1290 *podwozowe*, *zboj*, *zdun* [sdun-y]; *sześć grzywien* et *trzysta* [zest griwen et trista]
 1291 *bieły brzeg* [beli breg]
 1292 *objazd*, *rozmiar* [rozmar], *stanowe*, *warta* (strażnica), *bebrowa struga*; {1561} *zagroda*
 1293 *rozmar* [rozmar] *miodu*
 1294 *brzeżym* [bresin] (sieć)
 1295 *balwan* [balvan-os], *owca* (danina)
 1296 *jezierko* [jezerko], *rud[e]ne błocko*, daniny: {1549} *obiedne* [obiedn-ego], *poniewolne*

1297 *bielski las* [belski les]1298 *tur*, {1447} *włok*1299 *wołowa struga*k. XIII *bezowa* (od *bez*), *zosnek* [zosnek], *ksiądz* [*xandz*], *las*, *podymowe*, *szczerbiec* [sczirbyec], *szczerbina* [sczirbina], *śledź* [sledz], *udaty* [wdaly], *węda* [wanda]; *polem na nie*.

Alfabetyczny indeks leksemów

Nazwy zawodów służebnych w nom. sg.; przymiotniki w formie nom. sg. masc.

a 1270	dania 1181	kaję się 1285
*ać 1270	dannica 1224	kamio/eny 1237/79
bałwan 1295	dań 1251	karmnik 1256
barć 1261	dąbrowa 1220	kij 1286
bartnik 1239	debrz(a) k. XII	kika 1270
bartodziej 1153	dębnik 1254	kita 1145
bezowy k. XIII	drwal 1240	klęczanin 1280
biegajcie 1241	dziedzina 1125	kłodnicze 1250
bieły 1291	dziewicze 1262	kłodnik 1261
błocko 1296	gaj 1254	kłomia 1266
błoto 1237	gajowe 1268	kmieć 1246
bobrowe 1277	gajownik 1255	kobiernik 1191
bobrownik 1228	giża 1246	kobyłanin 1252
bo/ebrowy 1268/92	głęboki 1280	kobyłnik 1218
bobry 1266	głowa 1235	koga 1227
bóg 1285	godne 1255	kołęda 1255
bór 1249	goła 1202	komornik 1245
brona 1255	gonitwa 1233	konarski 1228
brzeg 1291	gorze 1241	konarz 1136
brzemieć 1250	gościtwa 1176–80	korab 1237
brzeżyn 1294	góra 1276	korabnik 1255
buda 1280	grab 1174	koryto 1232
bukowina 1270	granica 1205	kowal 1203
ceber 1113	gród 1255	kram 1257
chąsba 1286	gruda 1254	krowa 1174
chorąże 1195	grzywna 1290	król 1174–7
ch(r)abry 1113	iskarz 1250	ksiądz k. XIII
chrobry k. XIII	istba 965	kucharz 1210
cieśla 1261	istbica 1252	kuna / ?kunie 1231
cietrzew 965	ja 1270	lantwójt 1266
ciosno 1283	jastrzębnik 1213	las k. XIII
cyża 1255	jata 1268	laska 1288
czarny 1242	jawor 1270	leśne 1208
czasza 1287	jaz 1237	lisi 1279
czeladź 1228	jerzmo 1250	łagiewnik 1213
zosnek k. XIII	jezierko 1296	łan 1274
cz(e)ran 1248	jutro 1282	łanowe 1255
daj 1270	kadłubek 1224	łaszt 1286

- ławeczny 1279
 łązka 1223
 łąg 1208
 łodnia 1242
 łoś 1240
 łowczy 1270
 łowiec 1257
 łoża 1232
 łuża 1250
 ma/eca 1258
 mącznik 1208
 mech 965
 miech 1203
 miecz 1286
 miecznik 1260
 mie/ód 1208/93
 miejski 1258
 mie/ara 1236
 miłość p. XIII
 miodar 1267
 mogiła 1281
 most 1279
 mostne 1181
 mostowe 1252
 mrzost 1235
 mydlnik 1286
 myto 1262
 nagłowna 1286
 nam 1241
 narą/ub 1241/57
 narocznik 1204
 narok k. XII
 narzaz 1145
 narzazne 1249
 nastawa k. XII
 niestanie 1286
 niewodnik 1220
 niewód 1246
 niwne 1204
 obiedne 1296
 objazd 1292
 obraz 1249
 obszar 1253
 ogniszczne 1250
 ogród 1286
 opaczyna 1226
 opole 1181
 opolne 1213
 opolny 1253
 oprawa 1284
 opravcowe 1255
 osada 1208
 osep 1176-80
 ostrów 1285
 owca 1295
 pan 1275
 pieczyzna 1125
 piekarz 1257
 pieszy 1228
 piętnadzieście 1242
 pług 1261
 pobór 1277
 pobruszę 1270
 poczujaw 1270
 podczasze 1288
 podjazda 1230
 podkomorze 1174
 podstole 1289
 podstolic 1204
 poduszne 1257
 podwoda 1198
 podworowe 1145
 podworowy 1279
 podwozowe 1290
 podwód 1243
 podwóz 1247
 podymne 1181
 podymowe k. XIII
 pogoń 1255
 pokłon 1278
 pole 1239
 pomiot 1208
 pomocne 1125
 poniewolne 1296
 poprężnik 1227
 poradne 1198
 porąb 1240
 poręba 1289
 porośle 1281
 porzeczne 127
 posada 11288
 powołowe 1145
 powozowe 1181
 powód 1123
 powóz 1181
 pozewne 1289
 prac 1266
 prawo 1258
 prowód 1232
 przełaja 1289
 przesieka 1214
 przewoda 1208
 przewód 1181
 przewóz 1239
 przysiężne 1258
 przystaje 1224
 przystań 1265
 przywłoka 1266
 psarskie 1277
 psarz 1203
 psi 1239
 pstrąжник 1191
 pstrościc 1243
 pstry 1254
 rać 1250
 radło 1262
 rataj 1201
 rogowe 1255
 rozmiar 1292
 rudnik 1136
 rudny 1296
 rybitwa 1257
 rzeka 1275
 rzeszotar 1282
 sannik 1170
 sep 1277
 sędzia 1268
 siedmdziesiąt 1242
 się 1241
 skarbnik 1237
 skotnik 1155
 sępnicza 1266
 słone 1229
 smard 1125
 sokoli 1269
 sokolnik 1149
 sokołowe 1277
 sokół 1181
 solnik 1245
 spądownik 1218
 srebernik 1262
 stacja 1255
 stało 1241
 stan k. XII
 stanowe 1292
 stanownik 1283
 stary 1275
 sto 1254
 stróż 1288
 stróża 1145
 stróżewy 1284
 stróżny 1278
 strug 1280

struga 1292	świniarz 1202	włok 1298
strumień 1242	targowe 1065	wodnik 1258
strzelec 1176	tkacka 1258	wojewoda 1268
surowica 1125	tokarz 1288	wojna 1255
suty 1282	treścne 1208	wojski 1244
szachta 1278	trzysta 1290	wo(j)źny 1241
szcherbiec k. XIII	tur 1298	wołowy 1299
szcherbina k. XIII	ty 1270	woźnik 1206
szczytnik 1204	udały k. XIII	wymiot 1242
sześć 1286	ujazd 1202	wywóz 1242
szewc 1279	ulica 1258	zadusznik 1191
szkuta 1214	uście 1266	zagroda 1292
szłomnik 1286	warta 1292	zakłodnik 1145
szpak 965	węda k. XIII	załaz 1256
szron 1277	węgielnik 1289	zamiar 1125
śląd 1214	wiązownik 1155	zamróz 1268
śledź k. XIII	wieli 1270	zbój 1290
średnie 1125	wielki 1287	zdun 1290
śreżna 1256	wieś 1249	złotnik 1166
środa 1223	wieśnica 1241	żreb 1270
świętnik 1203	wieża 1270	żerdnik 1136
świępietnik 1125	wilczy 1254	żupa 1238
świętopietrze 1220	winiarz 1207	żupan 1239
święty 1232	włodarz 1248	żurawi 1237